Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Ανάτυπο από τα *Βυζαντινά* 15
Θεσσαλονίκη 1989

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Ανάτυπο από τα *Βυζαντινά* 15
Θεσσαλονίκη 1989

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Φοίβος Ἰ. Πιομπῖνος, *Ἕλληνες ἁγιογράφοι μέχρι τὸ 1821*, Δεύτερη ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1984 [Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου. Σειρά: Μελέτη - Ἔρευνα, ἀριθ. 17].

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη (1979) κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ Φοίβου Πιομπίνου σὲ «δεύτερη ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη» κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς Ἑταιρείας Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου καὶ τὴ φροντίδα τοῦ τυπογραφείου «Μανούτιος».

Τὸ βιβλίο περιλαμβάνει στὴν ἀρχὴ τὸν Πρόλογο τῆς πρώτης (σ. 13-14). καὶ τῆς δεύτερης (σ. 15-16) ἔκδοσης καὶ ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα (σ. 17-20), στὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. προσδιορίζει τὶς βασικὲς κατευθύνσεις τοῦ ἔργου γιὰ τὴ μορφή, τὸ μέτρο τῶν πληροφοριῶν, τὸν καθορισμὸ τῶν ὅρων καὶ τῶν ὁρίων, τὸ περιεχόμενο κατὰ μέρη. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπεξηγήσεις τοῦ συγγρ. τὸ κυρίως σῶμα τοῦ βιβλίου πῆρε τὴ μορφὴ Λεξικοῦ μὲ σύντομες εἰδήσεις γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων ἁγιογράφων, ὅρος ποὺ χαρακτηρίζει—ὄχι ὀρθὰ—γιὰ τὸν συγγρ. γενικὰ τοὺς «ζωγράφους ἁγίων εἰκόνων», χωρὶς νὰ γίνεται «καμία ποιοτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τους» (σ. 18).

Τὸ Α΄ Μέρος, τὸ βασικὸ τμῆμα τοῦ ἔργου (σ. 21-412), περιλαμβάνει σὲ ἀλφαβητικὴ διάταξη τὰ ὀνόματα τῶν «ἁγιογράφων» ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ὡς τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, συμβατικὸ ὅριο τοῦ τέλους τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Στὶς 391 σελίδες τοῦ ἀλφαβητικοῦ εὑρετηρίου τῶν ὀρθοδόξων ἁγιογράφων περιλαμβάνονται 1778 λήμματα. Στὴ σύγκριση μὲ τὴν πρώτη ἔκδοση τὸ ἔργο πλουτίστηκε μὲ 613 νέα λήμματα σὲ 144 ἐπιπλέον σελίδες, γεγονὸς τὸ ὁποῖο δείχνει τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου στὸ χρονικὸ πλαίσιο μιᾶς μόνο πενταετίας.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου παράθεσης τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τοπωνυμίων,

ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς ἁγιογράφων τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὸν Χάνδακα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαρίθμησης τῶν ἔργων τῶν ἁγιογράφων φανερώνουν τὶς γενικὲς ἀρχὲς ποὺ ἀκολούθησε ὁ συγγρ. κατὰ τὴ λημματογράφηση καθὼς καὶ τὴν ἰδιότυπη βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση.

Τὸ Β΄ Μέρος τοῦ ἔργου (σ. 414-487) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πίνακες, ἕναν χρονολογικό, ποὺ περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα τῶν ἁγιογράφων καὶ τὸν αἰώνα μέσα στὸν ὁποῖο ἐργάστηκαν (σ. 415-440), ἕναν τοπογραφικό, ποὺ περιλαμβάνει ὀνόματα ἁγιογράφων καὶ τοὺς τόπους καταγωγῆς τους (σ. 441-461) καί, τέλος, ἕναν κατάλογο μνημείων ποὺ ζωγραφίστηκαν ἀπὸ γνωστοὺς ζωγράφους καὶ ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τῶν μνημείων αὐτῶν (σ. 462-488).

Τὸ Γ΄ Μέρος περιλαμβάνει ἕνα ὑποτυπῶδες Γλωσσάριο (σ. 489-493), ἐνῶ στὸ Δ΄ Μέρος (σ. 495-522) περιέχονται: Συντομογραφίες (σ. 497-503) ἑλληνόγλωσση (σ. 504-538) καὶ ξενόγλωσση (σ. 539-550), καθὼς καὶ συμπληρωματικὴ (σ. 551-552) βιβλιογραφία.

Ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ δεδομένα τῶν μερῶν παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι, ἐκτὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἁγιογράφων ποὺ παραθέσαμε (1778 λήμματα), στὸν χρονολογικὸ πίνακα (σ. 415-440) ἀπαριθμοῦνται 28 ἁγιογράφοι ἀπὸ τὸν α΄ ἕως καὶ τὸν ι΄ αἰ., 16 τὸν ια΄ αἰ., 24 τὸν ιβ΄ αἰ., 32 τὸν ιγ΄ αἰ., 72 τὸν ιδ΄ αἰ., 80 τὸν ιε΄ αἰ., 312 τὸν ιϚ΄ αἰ., 405 τὸν ιζ΄ αἰ., 630 τὸν ιη΄ αἰ., καὶ 111 τῶν ἀρχῶν τοῦ ι0΄ αἰ. (συνολικὸς ἀριθμὸς ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν λημμάτων τοῦ εὑρετηρίου τῶν ἁγιογράφων). Στὸν πίνακα τῆς κατάταξης τῶν ἁγιογράφων κατὰ τὸν τόπο καταγωγῆς (σ. 441-461) καταγράφονται 38 ἁγιογράφοι ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὔβοια, 74 ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, 93 ἀπὸ τὰ Ἰόνια νησιά, 109 ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, 13 ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, 43 ἀπὸ τὴ Μακεδονία, 66 ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, 394 ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἐνῶ 68 συνολικὰ ἁγιογράφοι συναντῶνται στὰ ἑλληνικὰ κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὡς πρὸς τὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τῶν ἱστορημένων ἀπὸ ἐπώνυμους ἁγιογράφους μνημείων (σ. 462-488) καταγράφονται 43 μνημεῖα ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὔβοια, 114 μνημεῖα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, 6 ἀπὸ τὰ Ἰόνια νησιά, 67 ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, 63 ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, 61 ἀπὸ τὴ Μακεδονία, 47 ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, 34 ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ 84 μνημεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ, διακοσμημένα ἀπὸ ἕλληνες ἁγιογράφους. Στὰ ποσοτικὰ αὐτὰ μεγέθη ἂς προστεθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν 904 συνολικὰ βιβλιογραφικῶν τίτλων (σ. 504-552).

*

Ἀπὸ τὸν χρονολογικὸ πίνακα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἁγιογράφων κατὰ αἰῶνες εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ μεγαλύτερο βάρος τοῦ ἔργου πέφτει στοὺς Ἕλληνες ἁγιογράφους (καλύτερα ζωγράφους) μετὰ τὴν Ἅλωση, ὅπου τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται κι ἕνα, ἰδιαίτερο, θὰ λέγαμε, ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας.

Σημειώνουμε π. χ. τὶς ἐργασίες ἑλλήνων ἐπιστημόνων ποὺ ἐμφανίστηκαν ὡς διδακτορικὲς διατριβὲς (βλ. Θεοπίστης Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου* [Ἵδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου, 6], Ἰωάννινα 1980· Γεωργίου Γ. Γούναρη, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριὰ* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 56], Θεσσαλονίκη 1980· Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Streibers Matthaios von Myra* (1596-1624). *Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600* [Sonderheft der Zeitschrift Mnemon Nr. 1], Athen 1982· Μυρτάλης Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς* [Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 31], Ἀθῆναι 1983· Ἀναστασίας Γ. Τούρτα, *Οἱ Ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Μονοδένδρι. Προσέγγιση στὸ ἔργο τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὸ Λινοτόπι*, Α′ (κείμενο, Β′ (πίνακες), [δακτυλόγραφη διδ. διατριβή], Θεσσαλονίκη 1986· Κατερίνας Κυριακοῦ, *Οἱ ἱστορημένοι χρησμοὶ τοῦ Λέοντα τοῦ Σοφοῦ. Ἱστορικὴ τοποθέτηση καὶ εἰκονογραφικὴ ἐξέταση (15ος-17ος αἰ.)*. Μέρος Α′. Κείμενο, Μέρος Β′ Βιβλιογραφία-Εἰκόνες (δακτυλόγραφη διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988· Demetrios D. Triantaphyllopulos, *Die Nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den Andeven Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, I. Band: Text, 2. Band. Register und Tafeln [Miscellanea Byzantina Monacensia 30 A,B], München 1989).

*

Ὁ εἰδικὸς ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου τοῦ Φοίβου Πιομπίνου δὲν ἀγνοεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἔκδοση τοῦ ἔργου δημοσιεύτηκαν κάποιες κριτικὲς ἢ παρουσιάσεις (βλ. Χ. Μ. Κουτελάκη, *Νισυριακὰ* 8, 1982, 462-465· Δημήτρη Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἑλληνικὰ* 32, 1980, 206-216· Kathleen Corrigan, *Journal of Modern Greek Studies* 4, 1986, 69-70· *REB*, 44, 1986, 333-334· Π. Λ. Βοκοτοπούλου, *Κρητικὰ Χρονικά*, περ. 3η, τόμ. κϚ′, 1986, 307-314) ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεχωρίζουν δύο: τοῦ Δημ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ τοῦ Π. Λ. Βοκοτόπουλου.

Ὁ Τριανταφυλλόπουλος, κρίνοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου, ἀφοῦ διαπιστώσει τὴν ἔλλειψη βοηθητικῶν ἔργων γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ τοποθετήσει στὴ σωστὴ βάση τὴν προσφορὰ τοῦ Φοίβου Πιομπίνου, συζητᾶ τὰ προβλήματα τῶν χρονικῶν, γεωγραφικῶν καὶ πολιτισμικῶν ὁρίων ποὺ τίθενται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ βιβλίου. Στὴ συνέχεια προσεγγίζει τὸ πρόβλημα τοῦ κυρίαρχου ὅρου τοῦ ἔργου («ἁγιογράφοι») καὶ τῆς παρουσίας τῶν δημιουργῶν, γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὁρισμένες ἀδυναμίες πραγματολογικὲς (βλ. σ. 210), βιβλιογραφικῆς πληρότητας στὴν ἑλληνικὴ καὶ ξενόγλωσ-

ση βιβλιογραφία (σ. 210-211), καλύτερης ὀργάνωσης τῶν λημμάτων καὶ τῶν παραπεμπτικῶν (σ. 211-212), γιὰ νὰ ἀγγίξει, τέλος, τὰ οὐσιώδη ἐρωτήματα καὶ ζητήματα τῆς ἔρευνας ποὺ ἀναφύονται τόσο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πιομπίνου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐλλιπῆ δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἔρευνας (σ. 212-214).

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, ὁ ὁποῖος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει καὶ τὶς ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ Πιομπίνου (σ. 214-216), καὶ νὰ προτείνει βελτιώσεις στὸ τμῆμα τῶν εὑρετηρίων τοῦ ἔργου, ἰσχύουν γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ἐν πολλοῖς καὶ γιὰ τὴ δεύτερη.

Τὴ νέα μορφὴ τοῦ βιβλίου ἔκρινε ὁ Βοκοτόπουλος, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ συγγρ. «δὲν ἀκολούθησε ὅλες τὶς ὑποδείξεις» τοῦ Τριανταφυλλόπουλου (σ. 308). Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Πιομπῖνος δὲν εἶχε ὑπόψη του τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τοὺς βιβλιογραφικοὺς πίνακες, (ὅπου, ἂν καὶ μεταγενέστερη, ἀναγράφεται μόνο ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουτελάκη γιὰ τὴν α' ἔκδοση τοῦ βιβλίου)· ἔτσι ἐπαναλαμβάνονται σφάλματα—ποὺ μποροῦσαν νὰ ἀποφευχθοῦν—στὴν ὁρολογία, στὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση, στὴ μὴ ἀρίθμηση τῶν ὁμώνυμων λημμάτων καὶ στὶς τοπωνυμίες χωρὶς τὴ νέα ὀνομασία τους, καθὼς καὶ ὁρισμένες ἄλλες ἀβλεψίες.

Ὁ Βοκοτόπουλος προχώρησε στὸν ἐξοβελισμὸ ὁρισμένων λημμάτων τοῦ καταλόγου, ἐπειδὴ τὰ πρόσωπα εἴτε εἶναι ἀνύπαρκτα εἴτε εἶναι χορηγοὶ ἢ τέλος τὰ ὀνόματά τους ὀφείλονται σὲ παραναγνώσεις (σ. 309-310): λ. *Αὐξέντιος*, *Εὐγένιος*, *Εὐστράτιος*, *Μαρδάριος*, *Ὀρέστης*, *Ἀτζέμος Βεργῆς*, *Γεννάδιος μητροπολίτης Σερρῶν*, *Ἕκτωρ*, *Βίκτωρ ὁ Κερκυραῖος*, *Σταμάτιος Φωκᾶς*, *Κωνσταντῖνος Ρίκος*, *Ἰωάννης τοῦ Νικολάου*, *Δεσποινέτας*). Μιὰ ἄλλη κατηγορία λαθῶν ὀφείλεται στὴ χρήση ὄχι ἔγκυρων βοηθημάτων ποὺ παραπλανοῦν τὸν συγγρ. [ἂν καὶ πιστεύω ὅτι γιὰ παρόμοια συλλογὴ ὑλικοῦ κάποτε εἶναι χρήσιμη καὶ ἡ «ἐρασιτεχνικὴ» βιβλιογραφία καὶ ὀρθὰ περιλαμβάνονται πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα στὸ *Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἅλωση* (1430-1830) τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη (βλ. καὶ πιὸ κάτω), μὲ τὴ συνοδευτικὴ βέβαια ἀξίωση ὅτι ἀσκεῖται πάντα ὁ ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τῶν δεδομένων τους]. Ὁ Βοκοτόπουλος σημειώνει ἐπίσης εἰκοσιδύο σημεῖα στὸ βιβλίο τοῦ Πιομπίνου, ὅπου διαπιστώνονται ἀνακρίβειες ἢ παραλείψεις (σ. 311-313), γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ «Ἕλληνες ἁγιογράφοι μέχρι τὸ 1821» ἀποτελοῦν χρησιμότατο βοήθημα γιὰ ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ κυρίως μὲ τὴν μεταβυζαντινὴ ζωγραφική, κάνουν ὅμως συγχρόνως αἰσθητὴ τὴν ἔλλειψη ἑνὸς ὑπεύθυνου λεξικοῦ, γραμμένου ἀπὸ εἰδικούς, μὲ κριτικὴ διάθεση καὶ πλήρη γνώση τῆς βιβλιογραφίας καί, εἰ δυνατόν, καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ὑλικοῦ (σ. 314). Τὰ γραφόμενα τοῦ Βοκοτόπουλου εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπαινίσσονται τὸ *Λεξικὸ τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων* τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, ὅπως ρητὰ σημειώνει τὴν προαναγγελία

του ὁ Τριανταφυλλόπουλος (σ. 207 σημ. 4).

Τὸ ἀναμενόμενο τότε ἔργο τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη κυκλοφόρησε τρία χρόνια ἀργότερα (βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἅλωση (1450-1830)*, [Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., 33] τόμ. Ι (*Ἀβέρκιος-Ἰωσήφ*), Ἀθήνα 1987) καὶ ἡ ἀναφορά του στὸ ἔργο τοῦ Πιομπίνου (Προλογικά, σ. 16) ἂς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ μεταφερθεῖ αὐτούσια: «Πιὸ πρόσφατη καὶ πληρέστερη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Φοίβου Πιομπίνου (Πιομπῖνος 1984) ποὺ φιλοδόξησε νὰ περιλάβει καὶ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους. Τὸ βιβλίο εἶχε καὶ δεύτερη ἔκδοση συμπληρωμένη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λημμάτων εἶναι μεγάλος, ἀσφαλῶς ὁ κόπος πολύς, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη οἰκειότητας τοῦ συγγραφέα μὲ τὰ προβλήματα τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ὁδήγησε σὲ μηχανικὴ ἀποθησαύριση ἀπὸ παλαιὰ καὶ νέα δημοσιεύματα, ἀναγκαστικὰ ἄκριτη, ποὺ ἐπέτρεψε τὴν καταχώρηση ἐσφαλμένων παλαιῶν ἀναγνώσεων ὀνομάτων ποὺ ἔχουν ἀποκατασταθεῖ πρὶν ἀπὸ πολλὲς δεκαετίες, τὴ μετατροπὴ ἁγίων σὲ ζωγράφους, τὴν παράθεση ἀνύπαρκτων ζωγράφων καὶ πολλῶν ἀνεξέλεγκτων πληροφοριῶν, ὅλων χαρακτηριστικῶν μιᾶς ἐρασιτεχνικῆς ἐργασίας (βλ. Βοκοτόπουλος Π., Βιβλιοκρισία στὰ *Κρητικὰ Χρονικὰ* ΚΣΤ′, 1986, 307-314). Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν θεωρήσαμε σκόπιμη τὴ μνεία τοῦ ἔργου στὰ λήμματα, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὶς διορθώσεις τῶν σφαλμάτων».

Οἱ παρατηρήσεις τῶν προηγούμενων ἐρευνητῶν, ποὺ συνοψίζονται στὰ παραπάνω γραφόμενα τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, ἐπιβεβαιώνουν κάποιες γενικότερες κατηγορίες ἀδυναμιῶν ἑνὸς ἔργου ποὺ ἂν τὸ ἐντάξει κανείς, μὲ σχετικὴ ἀποστασιοποίηση, στὰ χρονικὰ ὅρια ποὺ τὸ γέννησαν, ἐνέχει πράγματι, στὴ σύλληψη καὶ στὴν πραγμάτωσή του, τὸ δέος ἑνὸς τολμήματος τοῦ συγγρ. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς εὔκολα ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Φοίβου Πιομπίνου, προσπάθεια ἀτομικὴ ἑνὸς ἔνθερμου λάτρη τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης, ἦταν φυσικὸ νὰ παρουσιάζει κενὰ καὶ ἀδυναμίες, ὅταν μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Χατζηδάκης κλείνει τὸν Πρόλογο τοῦ δικοῦ του ἔργου μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὁ κατάλογος τῶν ζωγράφων, παρὰ τὴ μακροχρόνια ἀδιάκοπη ἀπασχόληση ὄχι λίγων ἀνθρώπων, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι οὔτε πλήρης οὔτε ἀναμάρτητος...»

Ἡ δημοσίευση μέρους τοῦ ἔργου τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη ἐπιβάλλει σ' αὐτὴ τὴ φάση τῶν πραγμάτων τὴ συγκριτικὴ θεώρηση τῶν λημμάτων (Α-Ι), ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῶν ὁποίων προκύπτει ἕνας συμπληρωματικὸς κατάλογος στὸ ἔργο τοῦ Πιομπίνου. Εἶναι τὰ λήμματα:

Ἀβραὰμ (1) 143, *(2)* 144, *Ἀβραμιώτης Ἀλέξανδρος* 144, *Ἀγάπιος (1)* 145, *Ἀγάπιος (3)* 145, *Ἀγγελέτος* 146, *Ἄγγελος (2)* 154, *Ἁγιομαύρας ἢ Σανκταμαύρας Ἰωάννης* 154, *(Ἅγιος Πλαταμῶνος* 154*)*, *Ἀζάριος* 155, *Ἀθανάσιος (5)* 157-158, *(6)* 158, *(12)* 159, *(13)* 159,

Ἀλακαζὰν Γεώργιος (Alacasan) 183, *Ἀλ(γ)γονάκης Ντάντουλος (Λάνδολος)* 160, *Ἀλέξανδρος Γεώργιος (Alessandro Giorgio)* 160, *Ἀλιπράντης Ἀντώνιος* 161, *Ἀλιπράντης Σπύρος* 161, *Ἀλτίνης Εὐστάθιος* 161, *Ἀμάραντος Τζανῆς* 162, *Ἀμβρόσιος* 162, *Ἀναγνώστης (2)* 162, *(7)* 163, *(10)* 163, *Ἀναγνώστης Γεώργιος* 164, *Ἀναγνώστου Ἄγγελος* 164, *Ἀνανίας (1) de Damasco ἢ Anadias* 164, *Ἀνανίας (5)* 165, *Ἀναστάσιος (1)* 165, *(4)* 165, *(6)* 166, *(9)* 167, *(11)* 167, *(12)* 167, *(15)* 168, *Ἀνδρέας (1)* 169, *(3)* 169, *(5)* 183, *(6)* 183, *Ἀνδριόπουλος Δημήτριος (Andipulo Dimitri)* 169, *Ἄνθιμος (1)* 170 *(4)* 170, *(5)* 171, *Ἀντιβάσης(;)* *Ἀλέξανδρος* 171, *Ἀντωνάκης Γεώργιος* 171, *Ἀντώνιος (1)* 171, *(3)* 172, *(4)* 172, *(6)* 172, *(7)* 173, *(10)* 173, *(11)* 173, *(14)* 174, *(15)* 183, *Ἀντωνίου Στ.* 174, *Ἀνώνυμος Κύπρου (1474)* 174, *Ἀνώνυμος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (15ος αἰ.)* 174, *Ἀποστολάκης Ἰωάννης* 177, *Ἀποστόλης* 183-184, *Aquilo* 184, *Ἀρβανιτάκης Κωνσταντίνος* 178, *Ἀρβανίτης Κωνσταντίνος* 178-179, *Ἀργύρης Ἐμμανουὴλ* 179, *Ἀργυρὸς* 179, *Ἀργυρὸς Γεώργιος* 179, *Ἀργυρὸς Γρηγόριος* 179, *Ἀρμενόπουλος Ἄγγελος* 180, *Ἀρσένιος (1)* κωδικογράφος 180, *(2)* 181, *Ἀσ [. . .]* 181, *Ἀσπρογίτης Γεώργιος (Asprogiti)* 181, *Ἀσπρογίτης Γιάννης* 181, *Ἀστέριος (1)* 181, *Ἀτζαλῆς* 182, *Αὐγούστης* 183.

Βαζελιώτης 184, *Βάλβης Πέτρος* 185, *Βαράνης ἢ Βαρανᾶς Κοσμᾶς* 185, *Βαρθολομαῖος* 186, *Βαρούχας Θωμᾶς (Varuca Tomaso)* 186, *Βαρυβόσης Ἰωάννης* 186, *Βασαράμπας Ἰωάννης* 186, *Βασιλάκης* 186, *Βασίλειος (1)* 187, *(2)* 187, *(4)* 205, *Βαφιόπουλος Χρῆστος* 187, *Bianco Νικόλαος* 191, *Βικέντιος* 205, *Βιτζένζος* 202, *Vito Δημήτριος (Βύτος)* 202, *Vito Ἰωαννίκιος* 202, *Βυ(ι)σκόντης Νικόλαος* 202, *Βούλγαρης Χρῆστος* 204, *Βουθρακούλης Γεράσιμος* 204, *Βουρδόπουλος Νικόλαος* 204, *Brosini Ἀμβρόσιος* 205,

Γαβαλᾶς Ἀγάπιος 206, *Γαβριὴλ (1)* 206, *(2)* 206, *Γαλάσσος-Φουρνῆς Ἀντώνιος (Galazzofurni)* 210, *Galeaco Νικόλαος* 211, *Gasparinas de Esculo ἢ Dasculo ἢ Dascolo ἢ Gasparuo Dascolo* 211, *Γγίνος* 211, *Γεδεὼν* 211, *Γεννάδιος* 211, *Γεντῆς Στυλιανὸς* 211, *Γεράσιμος (2)* 213, *(3)* 213, *(4)* 213, *(7)* 214, *(9)* 214, *(10)* 214, *Γερμανὸς (1)* 214, *(2)* 214, *(3)* 214, *Γερόντιος* 215, *Γεώργιος (1) (Greco)* 215, *(2)* 215, *(3)* 215, *(6)* 215, *(9)* 216, *(13)* 217, *(15)* 217, *(20) Georghe Grecul* 218, *Γεώργιος (22)* 218, *(23)* 219, *(24)* 219, *(26)* 220, *(27)* 220, *(28)* 221, *(30)* 221, *(33)* 222, *(τοῦ Περαί), Γεώργιος (34)* 223, *(35)* 223, *(37)* 224, *(42)* 225, *(44)* 225, *(47)* 226, *(48)* 226, *(49)* 227, *(51)* 227, *(52)* 234, *(53)* 234, *(54)* 235, *(55)* 235 *(56)* 235, *(57-58)* 235, *Γιαννάκης* 228, *Γιαννιὸς* 228, *Γιαννουλίκος* 228,

Γ(κ)αλβάνος Μάρκος 228 *(Galvano Marco)*, *Γκινάκης Εὐστάθιος* 229, *Γρηγόριος (1)* 230, *(3)* 230, *(4)* 231, *(6)* 231, *(8)* 231, *(10)* 231, *Γριέγ(κ)ος Ἰωάννης (Griego Juan)* 232, *Γρυπάρης Ἀλήσανδρος (Ἀλέξανδρος;)* 234, *Γρυπάρης Ἀντώνιος* 234.

Δαβὶδ (3) 238, *Δαμαρᾶς Νικόλαος* 238, *Δαμασκηνὸς Μιχαὴλ (1)* 239, *(Damasceno Michele)*, *Δανιὴλ (4)* 256, *(5)* 256, *(7)* 257, *(10)* 257, *Δανίλης Ἰωάννης* 257, *Δαρζέντας Ἐμμανουὴλ* 257, *Δαρώνας Ἰάκωβος (Νταρώνας Γιάκομος)* 257, *Δεβάρης Ἀναστάσιος* 259, *Δεβάρης Ἰωάννης* 259, *Δέκαρχος Ἰωάννης* 260, *Δελαγραμμάτικας Μακάριος* 260, *Δελάρτας Λεονάρδος* 260, *Δελβινιώτης Θεόδωρος* 260, *De Milo Φραγκίσκος* 261, *Δέσος Σίλβεστρος* 261, *Δήμας (1)* 264, *(2)* 283, *Δημητράκης* 265, *Δημήτριος (2)* 265, *(5)* 267, *(8)* 267, *(9)* 267, *(17)* 269, *(19)* 270, *(20)* 270, *(23)* 270, *(24)* 270, *(26)* 271, *(28)* 271, *(31)* 271, *(32)* 271, *(33)* 271, *(34)* 271, *(37)* 272, *(41)* 272, *(42)* 273, *(43)* 273, *(44)* 273, *(47)* 273, *(48)* 273, *(49)* 273, *(50)* 273-274, *(51)* 274, *(52)* 274, *(53)* 274, *(54)* 274, *(55)* 283, *Δημητρίου Κωνσταντίνος* 274, *Δημήτριος Μπ.* 274, *Δῆμος (1)* 275, *(2)* 275, *Dia cento Redolfo* 283, *Διακογιάννης* 275, *Διαμαντῆς (1)* 275, *(2)* 275, *(3)* 275, *Διμηνίτης Μανώλης* 276, *Διονύσιος (2) (Θερμιώτης)* 276, *Διονύσιος (5)* 277, *(6)* 277, *(9)* 277, *(10)* 277, *(11)* 277, *Δομενεγίνης Φραγκίσκος* 278, *Δοξαρᾶς Δημήτριος* 278, *Λοσίθεος (1)* 281, *(2)* 281, *Δούκας* 282, *Δρ[. . .] Κώστας* 282, *Δραγώνας* 282,.

Εἰρηνικὸς Κωνσταντίνος (Erinico Costanzo) 283, *Ἐμμανουὴλ (2)* 283, *(7)* 284, *Ἐξαρχάκης Μιχαὴλ 285*, *Εὐδαίμων Ἰωάννης* 286, *Εὐθύμιος (1)* 286, *(2)* 286, *Εὐστάθιος (2)* 287, *(3)* 287, *Εὐστράτιος (3)* 289, *Εὐφρόσυνος (2)* 290, *Ἐφραὶμ* 290.

Ζανέτος 291, *Ζάννος Γεώργιος* 291, *Ζαπέλης Γεώργιος (Zapelli ἢ Zappelli Giorgio)* 291, *Ζαφούρης ἢ Τζαφούρης Νικόλαος (Zafuri Nicolo)* 292-294, *Ζαφύρις* 295, *Ζιριζίρης Κωνσταντίνος* 295, *Ζώης Ἀναστάσιος 297*, *Ζώης Θεοδόσιος* 297, *Ζωσιμᾶς (2)* 299.

Ἠλίας (3) 299, *Ἡσαΐας (1)* 299, *(3)* 300, *(4)* 300, *(6)* 300, *(7)* 301.

Θεοδόσιος (1) 302, *(2)* 302, *(3)* 302, *Θεοδοσίου Νικόλαος* 302, *Θεόδωρος (1)* 303, *(3)* 303, *(6)* 304, *(9)* 306, *(10)* 306, *(15)* 306, *(17)* 306, *(19)* 307, *(20)* 307, *(21)* 316, *(22)* 316, *Θεόκλητος (1)* 308, *Θεολόγης* 308, *Θεοφάνης (3)* 313, *(4)* 313, *(5)* 313, *(6)* 313, *Θεοφύλακτος (1)* 314, *(2)* 314, *Θωμᾶς (1)* 316, *(2)* 316, *Θεοδόσιος (6)* 317.

Ἰακὼβ 317, *Ἰάκωβος (1)* 317, *(2)* 317, *(3)* 317, *(4)* 317, *(5)* 318, *(6)* 318, *(7)* 318, *(9)* 318, *(10)* 319, *(12)* 319), *Ἰγνάτιος (1)*319, *(2)* 319, *(3)* 320, *Ἰεζεκιὴλ* 320, *Ἱερεμίας (3)* 320, *(4)* 320, *Ἱερόθεος (1)*

320, *(2)* 320, *Ἱσπανὸς Σκευοφύλαξ* 321, *Ἰωακεὶμ (1) ἢ Ἰωαννίκιος* 322, *Ἰωακεὶμ (2)* 322, *Ἰωάννης (1)* 322, *(2)* 322, *(3) (Zan)* 322-323, *(9)* 323, *(12)* 323, *(13)* 323, *(14)* 325, *(15)* 325, *(16)* 325, *(17)* 325, *(19)* 325, *(20)* 325, *(21)* 325, *(23)* 326, *(32)* 328, *(35)* 329, *(36)* 329, *(37)* 329, *Χατζῆ-Ἰωάννης (38)* 329, *Ἰωάννης (40)* 330 *(41)* 330, *(42)* 330, *(44)* 330, *(45)* 330, *(46)* 331, *(47)* 331, *(48)* 331-332, *(50)* 332, *(51)* 333, *(54)* 333, *(57)* 333, *(58)* 333, *(60)* 333-335, *(65)* 336, *(67)* 337, *(69)* 337, *(71)* 337, *Χατζῆ-Ἰωάννης (73)* 337, *Ἰωάννης (75)* 338, *(76)* 338, *(78)* 339, *(79)* 339, *(80)* 339, *(85)* 339, *(86)* 341, *(87)* 342, *(88)* 342, *Ἰωαννίκιος (3)* 340, *(4)* 340, *(8)* 341, *Ἰωαννίτης Θ. Κ.* 341, *Ἰωάσαφ (1)* 341, *Ἰωνᾶς* 341, *Ἰωσὴφ (1)* 341, *(4)* 342.

Ἐπὶ πλέον λήμματα ὑπάρχουν καὶ στὸ Λεξικὸ τοῦ Πιομπίνου (μὲ τὰ γράμματα α, β, κτλ. ἐντὸς ⟨ ⟩ δηλώνεται ἡ διάκριση ὁμώνυμων λημμάτων στὴν ἴδια σελίδα):

Ἄβλιχος Γεώργιος 21, *Ἁγιορείτης Νικηφόρος ⟨πιθ. λ. Νικηφόρος⟩* 24, *Ἀγραφιώτης Ἰωάννης ⟨ἀπὸ τοπων.⟩* 25, *Ἀθανάσιος ⟨γ⟩* 27, *Ἀθανάσιος ⟨β⟩* 28, *Ἄκος (ἢ Ἄχος;) Ἰωάννης* 28, *Ἀλβανίτης Ἰωάννης* 29, *Ἀλέξιος ⟨β⟩ 30, Ἀλεπράντης Νικόλαος ⟨πιθ. Ἀλιπράντης⟩* 30, *Ἀλιένσε Στέφανος τοῦ Ἀντωνίου 31, Ἀμβρόσιος* 32, *Ἀναγνώστης ⟨α⟩* 33, *Ἀναγνώστης ⟨β⟩* 34, *Ἀναγνώστης ὁ Βυζάντιος* 34, *Ἀναγνώστης Ἀναστάσιος* 34, *Ἀναγνώστης Κωνσταντῖνος ⟨πιθ. λ. Κωνσραντίνος⟩* 37, *Ἀναγνώστης Μιχαὴλ τοῦ Δημητρίου ⟨πιθ. λ. Μιχαὴλ⟩* 37, *Ἀνανίας ⟨γ⟩* 38, *Ἀναστάσιος ⟨γ⟩ 39, Ἀνατόλιος* 42, *Ἀντάκος Σταμάτιος* 44, *Ἀντώνιος ὁ Χαλκιδεύς ⟨;⟩* 44, *Ἀντώνιος ⟨α⟩* 45, *Ἀντώνιος ⟨α⟩ 46, Ἀπόστολος ⟨α⟩* 48, *Ἀρσένιος ⟨α⟩* 50, *Ἀρώνης* 51, *Ἀσπιώτης* 51.

Βαγγέλης 54, *Βάλβης Δημήτριος* 54, *Βαλίτας Μᾶρκος* 55, *Βασιλικὸς* 57, *Βελιστὴς* 57, *Βερτζᾶς Φιλ.* 59, *Βλαστὸς Κωνσταντῖνος* 64, *Βλαχάβας Ἀθανάσιος* 64, *Βογᾶς Ἀναγνώστης* 64, *Βοσυνιώτης Ἱερόθεος 65.*

Γαβριὴλ ⟨α⟩ 67, *Γεωργαντᾶς (Γεωργανᾶς;)* 73, *Γεώργιος ⟨γ⟩* 76, *Γεώργιος ὁ ἐκ Κάμπου* 77, *Γεώργιος ⟨δ⟩* 79.

Δαβὶδ ⟨β⟩ 88, *Δαμασκηνὸς ⟨β⟩* 90, *Δαπραρόπουλος Στέφανος* 93, *Δασκοῦλος Γασπαρῖνος τοῦ Νικολάου, μαΐστρος* 93, *Δεσίπρης Δημήτριος* 94, *Δημήτριος ⟨γ⟩* 103, *Δημήτριος ⟨α⟩* 104, *Δημήτριος τοῦ Ἰσαὰκ* 104, *Δημήτριος ⟨δ⟩* 104, *Ἅγιος Διονύσιος ὁ Νέος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ* 106, *Δρημαλῆς* 111.

Ἐμμανουὴλ ⟨α⟩ 114, *Ἐμμανουὴλ Ἀργύρης (καὶ Ἀργύρης Ἐμμανουὴλ)* 118, *Εὐστάθιος ⟨β⟩* 118, *(Τὰ λ. Ζωγράφος Ἀθανάσιος — Ζωγράφος Τέρπος τοῦ Κωνσταντίνου* 122-125 *δὲν ἔχουν θέση κάτω ἀπὸ τὸ ἐπαγγελματικὸ «ζωγράφος»).*

Θεοδόσιος τοῦ Νικολάου 129, *Θεοδοσίου Κώνστας* ⟨*βλ. λ. Κώνστας*⟩ 130, *Θεοφάνης* ⟨*α*⟩ 136, *Θεόφοβος* 138.

Ἰάκωβος ⟨*α*⟩ 140, *Ἰγνάτιος* 141, *Ἰωακεὶμ* 143, *Ἰωάννης ἐκ Κερκύρας, μαΐστρος (βλ. λ. Ντακορφοὺς)* 147, *Ἰωάννης* ⟨*α*⟩ 148, *Ἰωάννης ὁ Ρόδιος* 148, *Ἰωάννης* ⟨*β*⟩ 148, *Ἰωάννης* ⟨*α*⟩ 149, *Ἰωάννης* ⟨*α*⟩ 151, *Ἰωάννης* ⟨*δ*⟩ 151, *Ἰωάννης* ⟨*γ*⟩ 152, *Ἰωάννης τοῦ Ἐμμανουὴλ* 152, *Ἰωάννης* ⟨*γ*⟩ 153, *Ἰωάννης* ⟨*α*⟩ 154, *Ἰωάννης* ⟨*γ*⟩ 154, *Ἰωαννίκιος* ⟨*γ*⟩ 161, *Ἰωαννίτης Δημήτριος* ⟨*πιθ. τοπων. λ. Δημήτριος*⟩ 162, *Ἰωσὴφ τοῦ Πασχαλέως* 163.

Ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πλουτίζει ὁρισμένα λήμματα ἀπὸ ἄποψη θεματολογικοῦ περιεχομένου καὶ βιβλιογραφικῆς τεκμηρίωσης, ἐνοποιεῖ μερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα ἑνὸς ζωγράφου (Π = Πιομπῖνος, *Χ* = *Χατζηδάκης*· ἔπεται παραπομπὴ στὶς σελίδες τῶν ἔργων τους):

Π26 *Ἀθανάσιος* ⟨*δ*⟩ + Π27 *Ἀθανάσιος* ⟨*α*⟩ = Χ 158 *Ἀθανάσιος (7)*· Π 27 *Ἀθανάσιος* ⟨*δ,β*⟩ + Π *27 Ἀθανάσιος* ⟨*δ*⟩ = Χ *159 Ἀθανάσιος (9)*· Π 30 *Ἀλέξιος τοῦ Νικολάου* ⟨*α*⟩ + Π *30 Ἀλέξιος τοῦ Νικολάου* ⟨*β*⟩ = Χ 160 *ἴδιο λ. βλ. Χωραφᾶς*· Π 33 *Ἀναγνώστης* ⟨*β καὶ δ* = Χ 162 *Ἀναγνώστης (3) (Σελεμπερδάκης;)*· Π 39 *Ἀναστάσιος* ⟨*ε*⟩ + Π 40 *Ἀναστάσιος* ⟨*α καὶ β*⟩ = Χ 167 *Ἀναστάσιος (8)*· Π 40 *Ἀναστάσιος τοῦ Ἰωάννου* + Π 41 *Ἀναστάσιος τοῦ Ἰωάννου* = Χ 167 *Ἀναστάσιος (13)*· Π 31 *Ἀνατόλιος ὁ Πάριος καὶ Ἀνατόλιος* = Χ 102-103 *Ἀνατόλιος* Π 45 *Ἀντώνιος* ⟨*ε καὶ β,γ*⟩ = Χ 173 *Ἀντώνιος (9)*·

Π 30 *Βίκτωρ ὁ Κρὴς* + Π 61 *Βίκτωρ ὁ Κερκυραῖος καὶ Βίκτωρ* ⟨*α*⟩ = Χ 192-201 *Βίκτωρ*· Π 63 *Βλαστὸς Γεώργιος* ⟨*α, β*⟩ = Χ 202-203 *Βλαστὸς Γεώργιος*·

Π 77 *Γεώργιος* ⟨*α*⟩, *Γεώργιος τοῦ Ἀναστασίου, Γεώργιος* ⟨*β καὶ γ*⟩ = Χ 221-222 *Γεώργιος (31)*· Π 78 *Γεώργιος τοῦ Ἀθανασίου, Γεώργιος* ⟨*β*⟩ = Χ 223-224 *Γεώργιος (36)*· Π 78 *Γεώργιος* ⟨*γ*⟩ + Π 79 *Γεώργιος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων* = Χ 224 *Γεώργιος (38)*· Π 80 *Γεώργιος* ⟨*β*⟩ + Π 81 *Γεώργιος* ⟨*β*⟩ *καὶ Γεωργίου Γεώργιος* = Χ 227 *Γεωργίου Γεώργιος*.

Π 92 *Δανιὴλ* ⟨*β, γ*⟩ = Χ 254 *Δανιὴλ (1)*· *Δανιὴλ* ⟨*δ, ε*⟩ = Χ 255 *Δανιὴλ (3)*· Π 93 *Δέκαρχος Ἐμμανουὴλ* + Π 94 *Δέκαρχος Μανέας* = Χ 260 *Δέκαρχος Ἐμμανουὴλ (*Dhecarghus Maneas *ἢ* Papamanolis*)*· Π 96 *Δημαγγελάκης Ἀναγνώστης, Δημαγγελέας Ἀναγνώστης* = Χ 263-264 *Δημαγγελάκης ἢ Δημαγγελέας Ἀναγνώστης*· Π 100 *Δημήτριος* ⟨*γ*⟩ + Π 101 *Δημήτριος* ⟨*α*⟩ = Χ 268-269 *Δημήτριος (15)*· Π 101 *Δημήτριος* ⟨*β*⟩ + Π 102 *Δημήτριος* ⟨*α*⟩ = Χ 270 *Δημήτριος (25)*· Π 102 *Δημήτριος* ⟨*δ*⟩ + Π 105 *Δημήτριος* ⟨*β*⟩ = Χ 271 *Δημή-*

τριος (30)· Π 108 *Διονύσιος* ⟨α, β⟩ = Χ 277 *Διονύσιος (7)*.

Π 114 *Ἐμμανουὴλ* ⟨γ, δ⟩ = Χ 284 *Ἐμμανουὴλ (4)*.

Π 142 *Ἱερόθεος* ⟨α, β⟩ = Χ 321 *Ἱερόθεος (3)*· Π 142-143 *Ἱσπανὸς Νικόλαος (ὁ πρεσβύτερος) καὶ (ὁ νεότερος)* = Χ 321 *Ἱσπανὸς Νικόλαος*· Π 146 *Ἰωάννης* ⟨α, β⟩ = Χ 322 *Ἰωάννης (3)*· Π 147 *Ἰωάννης τοῦ Πέτρου* ⟨α, β⟩ = Χ 323 *ἴδιο λ.*· Π 151 *Ἰωάννης* ⟨β⟩ + Π 152 *Ἰωάννης* ⟨α⟩ = Χ 328-329 *Ἰωάννης (33)*· Π 153 *Ἰωάννης* ⟨στ'⟩ + Π 155 *Ἰωάννης* ⟨ε⟩ = Χ 335 *Ἰωάννης (63)*· Π 154 *Ἰωάννης* ⟨δ⟩ + Π 155 *Ἰωάννης* ⟨γ⟩ + Π 156 *Ἰωάννης τοῦ Ἀθανασίου* + Π 157 *Ἰωάννης* ⟨α⟩ + Π 157 *Ἰωάννης τοῦ Ἀθανασίου* = Χ 336 *Ἰωάννης (66)*.

Ὁ Μανόλης Χατζηδάκης ἀποχωρίζει ὁρισμένα λήμματα καὶ διακρίνει ἕναν ἀκόμη ζωγράφο, π.χ.:

Π 80 *Γεώργιος ὁ Κρὴς* = Χ 225 + *Γεώργιος (4)*· Π 92 *Δανιὴλ* ⟨γ⟩ = Χ 254 + *Δανιὴλ (2)*· Π 101 *Δημήτριος τοῦ Ἰακώβου* = Χ 270 + *Δημήτριος (21)*· Π 149 *Ἰωάννης* ⟨β⟩ = Χ 327-328 + *Ἰωάννης 30)*.

Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνει κανεὶς περισσότερο στὶς διαπιστωμένες ἀδυναμίες τῆς ἐργασίας τοῦ Πιομπίνου. Ἂν ὁ στόχος εἶναι νὰ ὑποδείξει κάποια ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ἐπιδέχονται βελτιώσεις δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην οἱ ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις κάποιων ἀβλεψιῶν, ἀλλ' ἡ ἐπισήμανση βασικῶν γραμμῶν ποὺ διατρέχουν σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή του τὸ ἔργο. Εὔκολα π.χ. ἀναγνωρίζει κανεὶς ὅτι ἡ καταλογογράφηση τῶν βυζαντινῶν ἁγιογράφων ἀπὸ τὸν α' ὡς τὸν ιε' αἰ. δὲν εἶναι οὔτε σαφὴς οὔτε πλήρης. Γιὰ τὴν πρώτη ἔνσταση θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ περίπτωση τῶν *ψηφιδογράφων* (Πιομπῖνος, σ. 17) γιὰ τὴ σχέση *ψηφωτῆ* καὶ *ζωγράφου* ποὺ θὰ μεγάλωνε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναφερομένων προσώπων (βλ. πρόχειρα τώρα Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τοὺς τύπους ὑπογραφῆς καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή, συγκριτικὰ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, *Ἀμητός*, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 89-98. Τῆς ἴδιας, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, ΙΙ, Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα* [Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 7], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 39-42). Γιὰ τὴ δεύτερη ἔνσταση θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν βυζαντινῶν ζωγράφων θὰ μεγάλωνε ἐπίσης σημαντικά, ἂν ὄχι μὲ τὴ συστηματικότερη ἐξέταση τῶν ἀντικειμένων, τουλάχιστον μὲ τὴν εὐρύτερη ἀνίχνευση τῶν πηγῶν (π.χ. δύο ζωγράφοι, Νικόλαος καὶ Ἐπιφάνιος, ἀναφέρονται σὲ κείμενα τοῦ 13ου αἰ., βλ. N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees (Βέης) von E. Bees-Seferli, BNJ 21 (1976) 86. 27. 38-41. Πρβλ. J. Darrouzès, Notes sur Euthyme

Tornikès, Euthyme Matakès et Georges Tornikès, REB 23 (1965) 154 κ.ἄ.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐλλείψεων στὸν τομέα τῆς βιβλιογραφίας, ποὺ θὰ φώτιζε ταυτόχρονα καὶ τὰ σημεῖα τῆς διαπραγμάτευσης, εἶναι δυνατὸ τώρα νὰ προστρέξει ὁ συγγρ. στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν διατριβῶν ποὺ ἀνέφερα πιὸ πάνω καθὼς καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Χατζηδάκη. Ἀλλὰ μὲ κατάλληλη προσαρμογὴ τῶν δεδομένων της στὰ συγκεκριμένα λήμματα· γιατὶ δὲν καταν οεῖ κανεὶς εὔκολα πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ λείπουν ἀπὸ ὁρισμένα λήμματα τὰ πλέον ἁρμόζοντα μελετήματα (π.χ. τὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Κίσσος, γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Θεσσαλονικέων καλλιτεχνῶν Ἀστραπάδων, ποὺ λύνει στὴν οὐσία τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ (s.v.), *Zograf* 5(1974) 35-37· ἡ ad hoc παραπομπή στὸ λ. Κωνσταντής (σελ. 209 στὴν ἐργασία τῆς Μ. Βαφειάδου, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, *Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης* 3 (1967-1968) 17-36 κ.ἄ.) ἢ ν' ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ὀνόματα ἐρευνητῶν συνδεδεμένα ἄρρηκτα μὲ ὁρισμένα ὀνόματα τοῦ καταλόγου π.χ. στὸ λ. *Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος* (sic) τῆς σελ. 50, βλ. Φωτίου Ἀρ. Δημητρακοπούλου, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος* (1550-1626). *Βίος καὶ ἔργο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς* [Ἐπιστημονικὴ Βιβλιοθήκη 1], Ἀθήνα 1984 ἢ στὸ λ. *Μετοχίτης Θεόδωρος* τῆς σελ. 247 ἡ ἐργασία τοῦ Ihor Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, III , Bruxelles 1962· πρβλ. τώρα Eva de Vries-van der Velden, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987 ἢ στὴ σελ. 277, λ. *Ἅγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος* στὸ βιβλίο τοῦ Ἰω. Χατζηιωάννου, *Ἱστορία καὶ ἔργα Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου*, Ἀλεξάνδρεια 1914). Θὰ ἦταν ἐπίσης εὐκτέο νὰ συμπληρωθοῦν τὰ βιβλιογραφικὰ κενὰ τῶν λημμάτων ποὺ δὲν ἀπηχοῦν τὰ γραφόμενα τῆς σελ. 19 — ὅπως ὑπέδειξε ὁ Τριανταφυλλόπουλος—καὶ τὰ λήμματα αὐτὰ εἶναι πολλὰ καὶ μετέωρα:

Ἀναγνώστης ⟨δ, ε⟩ 33, *Ἀναγνώστης* ⟨α⟩ 34, *Ἀνατόλιος ὁ Πάριος* 41, *Ἀνατόλιος* 42, *Ἀντώνιος* 44, *Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος* 50, *Βαγγέλης* 54, *Βογᾶς Ἀναγνώστης* 64, *Γαβαλᾶς Ἀντώνιος* 67, *Γεράσιμος* ⟨γ⟩ 72, *Δανιὴλ* 91, *Δημήτριος* 97, *Δημήτριος* [. . . *λᾶς*] 103, *Δημήτριος* ⟨α⟩ 104, *Διονύσιος* 106, *Διονύσιος* ⟨α⟩ 107, *Δωρόθεος* ⟨α⟩ 111, *Εὐστάθιος* ⟨α⟩ 118, *Ζωγράφος Κωνσταντῖνος* 124, *Θεοδοσίου Κώνστας* 130, *Ἰουλιανὸς Βαπτιστὴς* 142, *Ἰωάννης* ⟨γ⟩ 154, *Καλαμᾶς Ἀνδρέας* 168, *Καλοδονᾶς* 174, *Κασκαντάκης Ἀντώνιος* 181, *Κληροδέτης Παναγιώτης* 184, *Κωνσταντῖνος* ⟨α⟩ 211, *Λογγοβίτης Ἠλίας* 226, *Μαρμαρᾶς*

Ἰγνάτιος 238, *Μαυρογιάννης Γεώργιος* 242, *Μῆτρος, Μητροφάνης* ⟨δ⟩ 249, *Μιχαὴλ* ⟨β⟩ 254, *Μιχαὴλ* ⟨α,β,γ⟩ 256, *Μπελεζίνης Γεώργιος* 269, *Νικηφόρος* ⟨β⟩ 282, *Νικόλαος* ⟨α,γ⟩ 291, *Νικόλαος* 292, *Ντακορφοὺς Ἰωάννης, Νταρόδος Ἰωάννης καὶ Νικόλαος* 295, *Παπαδημήτρης Ἰσαὰκ* 312, *Πεντηχοράκης Χριστόδουλος* 324, *Πορπουτζιώτης Δημήτριος καὶ Νεόφυτος* 332, *Προελεύσις Μιχαὴλ* 336, *Ροῦσσος Νικόλαος* 343, *Σιγάλας Μερκούριος Ἀναγνώστης* 353, *Τιμόθεος* 390, *Τουχνάκης* 391, *Φίτζης Νικόλαος* 396, *Φουρναρόπουλος Ἀθανάσιος* 398, *Φραντζεσκάκις* 399, *Χανδεμενάκης Παρθένιος* 404, *Χαρτοφυλάκιος Γεώργιος* 405.

Θὰ πρέπει, τέλος, ν' ἀποφευχθοῦν οἱ ἐλλιπεῖς τίτλοι στὸν κατάλογο τῆς βιβλιογραφίας (π.χ. 40 Βέης, Ν.Α., Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων, *ΔΙΕΕ* 6(1901)373-396 κτλ.).

*

Ἤδη ὁ Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος ἔχει τονίσει ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Φοίβου Πιομπίνου «εἶναι διπλὰ πολύτιμο σὲ ὅσους τυχαίνει νὰ τοὺς ἀπασχολοῦν καὶ πρακτικὰ τὰ μνημεῖα... γιατὶ προσφέρει τὶς 'πρῶτες βοήθειες'» (σ. 215). Αὐτὰ τὰ λόγια στὴν πρώτη ἀκόμη ἔκδοση τοῦ βιβλίου .Γιὰ τὴ δεύτερη ἔκδοση ὁ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος ἀναφέρεται στὴ «μεγάλη χρησιμότητα τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Πιομπίνου, ποὺ καλύπτει ἕνα αἰσθητὸ κενὸ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (σ. 308), ἀλλὰ καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἐπιφύλαξη «ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ κ. Πιομπίνου πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχὴ καὶ οἱ πληροφορίες του νὰ ἐλέγχονται» (σ. 313-314). Μὲ κάποιο σεβασμὸ γιὰ κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια, κι ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὸ ζῆλο καὶ τὸν «πολὺ κόπο» τοῦ Φοίβου Πιομπίνου, νομίζω ὅτι τὸ βιβλίο του ἀντέχει στὴν κριτική· εἶναι ἔργο ποὺ σμιλεύεται καὶ τὸ ἀποτέλεσμα φάνηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη ἔκδοσή του. Γιὰ τὴν ἐργασία ἀνοίγεται, συνεπῶς, καὶ μιὰ νέα προοπτική: θὰ μποροῦσε νὰ καταστεῖ πολύτιμο καὶ χρηστικὸ ἐργαλεῖο, ἂν σὲ ἐνδεχόμενη νέα ἔκδοση, ποὺ θὰ εἶχε ὑπόψη της πιὰ καὶ τὸ ὁλοκληρωμένο ἔργο τοῦ Χατζηδάκη, ἄλλαζε λίγο τὸν προσανατολισμό. Νὰ γίνει ἕνα ἐπίτομο Λεξικὸ τῶν Ἑλλήνων ἁγιογράφων μὲ πλήρη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, ὅπου, ἀντὶ γιὰ παράθεση γνωστῶν στοιχείων, θὰ περιεῖχε ὅλες τὶς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατὰ κατηγορία (εἰκόνες, τοιχογραφίες κτλ.) ἐπίδοσή τους, καθὼς καὶ τὰ συνοδευτικὰ εὑρετήρια στὴ χρηστική τους ἀξία, μ' ἕνα ἐπὶ πλέον εὑρετήριο τῶν ἁγιογράφων κατὰ ἐπαγγέλματα. Δὲν συμμερίζομαι ἀπόλυτα τὴν ἄποψη ὅτι ὁ συγγρ. εἶναι ἕνας «ἐρασιτέχνης» ἀντιμέτωπος μὲ «ἐπαγγελματίες» γι' αὐτὴ τὴν τόσο συγκεκριμένη ἀποστολή.

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης